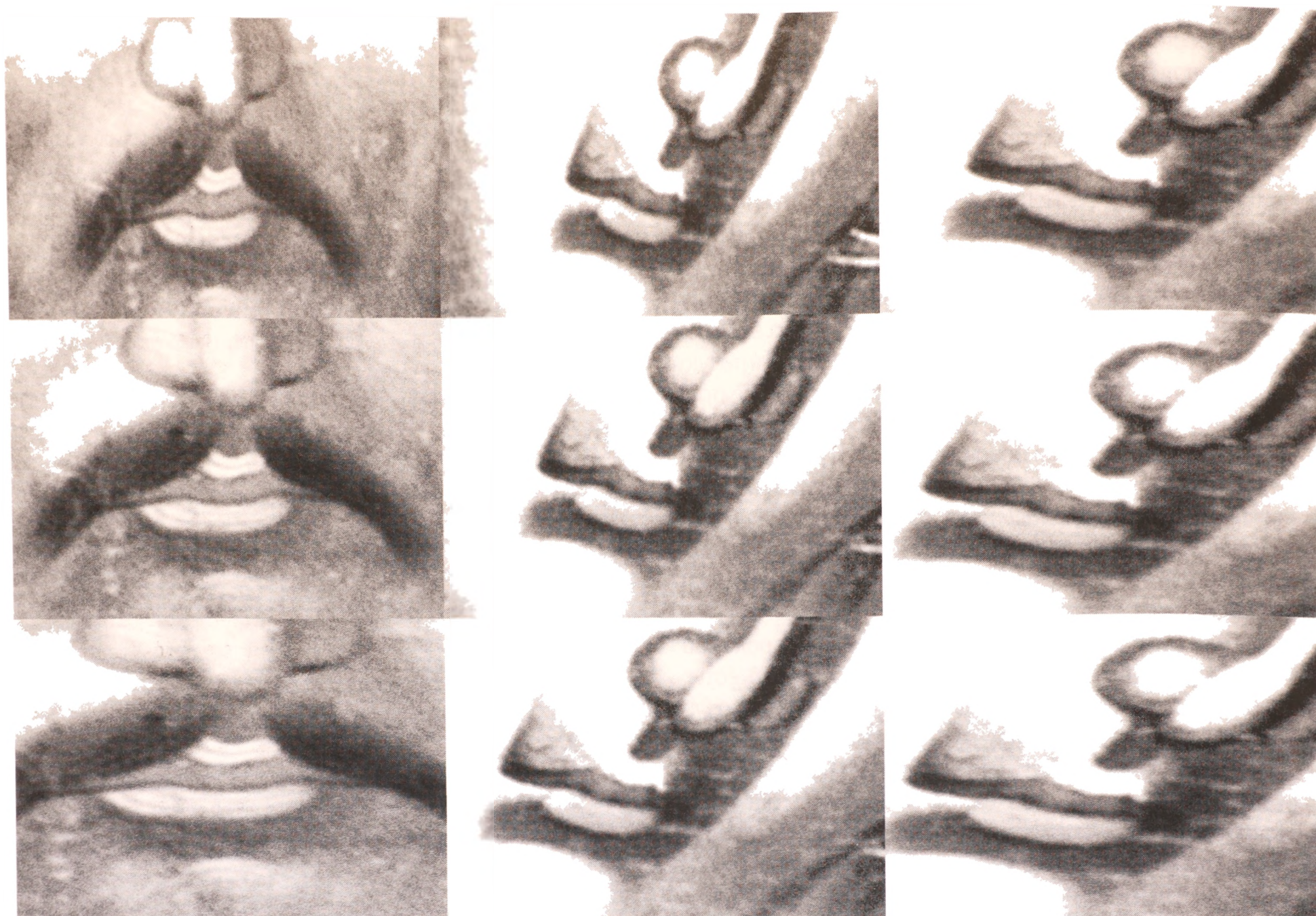

ΤΟ ΓΕΛΙΟ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ*

NANTIA NTANOBA

Το ενδιαφέρον μου για την ιστορία του γέλιου γεννήθηκε καθώς αναζητούσα την «εικόνα του παιδιού» στα Βαλκάνια κατά τον 18ο και 19ο αιώνα μέσα από τα κείμενα των αιώνων αυτών. Διασκέδασα πολύ όταν διαπίστωσα ότι η στάση απέναντι στο γέλιο εμφανίζεται ως όψη της μεγάλης σύγκρουσης ανάμεσα στους οπαδούς του εκσυγχρονισμού των νοοτροπιών αφενός, και τους υποστηρικτές των παραδοσιακών αξιών αφετέρου. Στο άρθρο αυτό θα εστιάσω την προσοχή μου στο γέλιο ως ηθική και όχι ως αισθητική κατηγορία. Θα προσπαθήσω να εξετάσω διαφορετικούς ιστορικούς σταθμούς που γνώρισε η εξέλιξη της εικόνας του «ανθρώπου που γελάει», του «*homo ridens*», και να τους εντάξω στο ευρύτερο ιστορικό τους πλαίσιο.

Η Νάντια Ντάνοβα είναι ιστορικός, διευθύντρια του Ινστιτούτου Βαλκανικών Σπουδών, Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών.

Το 1852 το πεφωτισμένο κοινό της Ευρώπης πληροφορείται, προς μεγάλη του έκπληξη, από τον αιγυπτιολόγο De Rougé ότι ανακαλύφθηκε ένας αιγυπτιακός πάπυρος με παραμύθια που έμοιαζαν πολύ με τα παραμύθια της Χαλιμάς.² Έτσι, λοιπόν, 14 αιώνες πριν τη γέννηση του Χριστού, οι Αιγύπτιοι, που σήμερα κείτονται σοβαροί και σιωπηλοί στους τάφους τους, έγραφαν παραμύθια, γελούσαν και διασκέδαζαν, επιβεβαιώνοντας τη διαπίστωση του μεγάλου ολλανδού ιστορικού Johan Huizinga ότι το παιχνίδι και το γέλιο είναι αναγκαίες για το άτομο βιολογικές λειτουργίες.³ Κι ωστόσο οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι προτίμησαν να μας κληροδοτήσουν τα μεγαλειώδη είδωλα των θεοποιημένων βασιλέων τους, με τη σοβαροφανή έκφρασή τους. Ήθελαν, φαίνεται, να τους θυμούνται οι μεταγενέστεροι ως πρόσωπα που προκαλούν φόβο, και όχι ως «*hominii ridentes*».

Η ελληνική αρχαιότητα γνώρισε τις αντικρουόμενες γνώμες

του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα για το γέλιο. Ο Πλάτων αρνείται το γέλιο και είναι έτοιμος να απαγορεύσει την κωμωδία στην ιδανική του δημοκρατία. Ο Αριστοτέλης, αντίθετα, παραδέχεται το θετικό ρόλο της κωμωδίας στην κοινωνική ζωή, ξεχωρίζοντας από το αστείο το τραχύ, το προσβλητικό και το επιθετικό. Ο Αριστοτέλης επιμένει ότι ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ζώο που γελά.⁴ Η εποχή του μας κληροδότησε, εξάλλου, τις εξαισίες κωμωδίες του Αριστοφάνη.

Ο επομενος σταθμός είναι ο Μεσαίωνας. Το 1327 ένας παράξενος Άγγλος, λεπτός, ψηλός, γεμάτος φακίδες, ο μοναχός Ούλλιαμ από το Μπάσκερβιλ, φθάνει σε ένα ιταλικό μοναστήρι για να εξιχνιάσει ένα έγκλημα. Εκεί ο Ουίλλιαμ συναντάει τον Χόρχε από το Μπούργος, τυφλό, καμπουριασμένο από το βάρος της ηλικίας, με μαλλιά λευκά σαν το χιόνι. Ο ζοφερός Χόρχε είναι εχθρός του γέλιου, όπως και κάθε ευτράπελης έκφρασης, είναι εχθρός της μεταφοράς και των αινιγμάτων, απορρίπτει την θετική γνώμη του Αριστοτέλη γι' όλα αυτά και επιμένει: «Ο Ιωάννης Χρυσόστομος είπε, ότι ο Χριστός δεν γέλασε ποτέ».⁵ Το γέλιο κατά τον Χόρχε τραντάζει το σώμα, αλλοιώνει τα χαρακτηριστικά του προσώπου, κάνει τον άνθρωπο να μοιάζει με μαϊμού. Το γέλιο είναι ίδιον της ανοησίας, είναι πηγή αμφιβολιών και γι' αυτό εγκωμιάζεται μόνο από τους ειδωλολάτρες. Γι' αυτό και ο Χριστός δεν γέλασε ποτέ. Ο ίδιος ο Εφραίμ ο Σύρος, προσθέτει, έγραψε μια παραίνηση εναντίον του γέλιου των μοναχών. Σε αυτά τα λόγια ο αδελφός Ουίλλιαμ, ο οποίος εκφράζει την ατμόσφαιρα της Αγγλίας στις παραμονές της Μεταρρύθμισης, διατυπώνει την αντίρρησή του «Οι μαϊμούδες δεν γελούν, γιατί το γέλιο είναι ίδιον του ανθρώπου και είναι γνώρισμα του λογικού του... Κάποτε είναι σωστό να αμφιβάλλεις». Ο Ουίλλιαμ γνωρίζει άριστα τους αρχαίους φιλοσόφους που επαινούν το γέλιο, παραπέμπει στα έργα τους και φέρνει παραδείγματα χρήσης της ειρωνείας ακόμη και από τον Χριστό. Και για να μη φανούν επιπόλαια όλα αυτά, θα θυμίσω, ότι μερικά χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου του Umberto Eco «Το όνομα του ρόδου», εμφανίζονται δύο σοβαρές μελέτες του Jacques Le Goff, με τους τίτλους «Το γέλιο στους μοναστηριακούς κανονισμούς» και «Γέλασε άραγε ο Χριστός;» αντίστοιχα.⁶

Η Αναγέννηση που ακολούθησε, προσέφερε στην ανθρωπότητα τα έργα του Ραμπελαί, του Σαίξπηρ, του Θερβάντες, του Βοκάκιου και του Τσώσερ: θαυμάσιες εκφράσεις του αστείου, προϊόντα της απελευθέρωσης του ατόμου. Οι αιώνες αυτοί, συγχρόνως, αντανakλούν τις διαφοροποιήσεις στη στάση ενός λόγιου κόσμου απέναντι στο γέλιο. Από τη μια πλευρά διαγράφεται η αρνητική στάση του Εράσμου από το Ρόττερνταμ, ο οποίος περιγράφει το καρναβάλι ως μη χριστιανική εκδήλωση επειδή περιλαμβάνει πολλά ειδωλολατρικά στοιχεία. Ο Μαρτίνος Λούθηρος, αντίθετα, εμφανίζει μεγαλύτερη ανεκτικότητα στις λαϊκές πρακτικές.⁷ Στο στρατόπεδο των εχθρών του γέλιου ανήκουν ακόμη ο Τόμας Χομπς και ο Τσέστερφιλντ, οι οποίοι δεν δέχονται το «αστείο». Αρνητικός είναι και ο Κοντιγιάκ, ο οποίος βλέπει στο γέλιο μια συντηρητική δύναμη που εμποδίζει την πρόοδο. Ανάμεσα στους φίλους του γέλιου, από την άλλη μεριά, συγκαταλέγονται ο Σπινόζα, ο Ντιντερό, ο Βολταίρος, ο Καντ και ο Γκαίτε, οι οποίοι θεωρούν το γέλιο αγαθό της ζωής.⁸

Και ερχόμαστε στα Βαλκάνια στον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα. Το πρώτο παράδειγμα προέρχεται από το 18ο αιώνα: πρόκειται για το έργο του βούλγαρου μοναχού Ιόσιφ Μπρα-

δάτι, του ονομαζόμενου Γενάτου, και είναι μια διασκευή έργου του Ιωάννη του Χρυσόστομου. Ο Ιόσιφ παραπονιέται: «Έκαναν την εκκλησία ταβέρνα, γεμάτη γέλια και κοροϊδίες, λες και βρίσκονται στην αγορά».⁹ Σε πολλές παραινήσεις του σε βουλγαρική γλώσσα, μερικές από τις οποίες είναι μεταφράσεις έργων του Δαμασκηνού Στουδίτη, κατακρίνονται αυτοί που γιορτάζουν με παιχνίδια, φαγοπότια και γέλια.¹⁰ Σε ένα άλλο κείμενο του βούλγαρου μοναχού Τεοφάν από τη Ρίλα διαβάζουμε το εξής: «Κάνουν ακριβώς ό,τι κάνουν και οι άθεοι Έλληνες. Όταν γιορτάζουν πίνουν, τρώνε πολύ, παίζουν και τραγουδούν, και κάνουν ένα σωρό ξεδιάντροπα πράγματα».¹¹ Παρόμοια είναι και η αντίληψη του μοναχού Τόδορ από τη Βράτσα, ο οποίος ανάμεσα στις απαράδεχτες για τους μοναχούς πράξεις συγκαταλέγει και τις αστείες διηγήσεις.¹²

Το 1800 ο έλληνας μοναχός Νικόδημος ο Αγιορείτης δημοσιεύει ένα ογκώδες έργο με τον τίτλο *Πηδάλιον*, κύριο θέμα του οποίου είναι η υποχρέωση του καλού χριστιανού να αποφεύγει τους πειρασμούς των μουσουλμάνων, των εβραίων και των αιρετικών – δηλαδή των εκπροσώπων της δυτικής εκκλησίας.¹³ Απαγορεύεται να διαβάζει τα βιβλία τους, να συμμετέχει στις γιορτές τους, να διασκεδάζει με τα θεάματά τους, να γελά με τα τραγούδια τους, με τους χορούς και με τις αφηγήσεις τους. Ανάμεσα στις απαγορεύσεις περιλαμβάνεται και το διάβασμα των παραμυθιών της Χαλιμάς και των βιβλίων του Βολταίρου. Το κείμενο αυτό μας οδηγεί να φανταστούμε ότι οι άνθρωποι της εποχής, παρ' όλες τις απαγορεύσεις, δεν έπαυαν να συντάσσουν αστεία τραγούδια και παραμύθια και να διασκεδάζουν με αυτά, όπως διασκεδάζαν και με τα αστεία των οθωμανών παραμυθάδων και αοιδών.¹⁴

Τρία χρόνια αργότερα, το 1803, ο Νικόδημος δημοσιεύει ένα δεύτερο ογκώδες βιβλίο με τον τίτλο *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήεια*, το οποίο περιέχει 13 ψυχοσωτήριους λόγους.¹⁵ Περισσότερες από είκοσι σελίδες του βιβλίου αφιερώνονται στα επιχειρήματα εναντίον του γέλιου. Βασική πηγή των σοφών συμβουλών του προς τους καλούς χριστιανούς είναι ο λόγος του Ιωάννη Χρυσόστομου. Ο Νικόδημος παραπέμπει πολλές φορές στον Χρυσόστομο για να αποδείξει ότι εκείνοι που διηγούνται αστεία είναι «κακοί άνθρωποι».¹⁶ Ότι τα αστεία είναι ίδιον των Εβραίων, των Ελλήνων και των Οθωμανών, όχι των Χριστιανών, καταδικάζει, δηλαδή, το γέλιο σφραγίζοντας το με το βαρύ στίγμα της ετερότητας. Επιμένει συνέχεια ότι, κατά τα Ευαγγέλια, ο Χριστός ουδέποτε σε όλη του την ζωή γέλασε.¹⁷ Οι Χριστιανοί δεν πρέπει να διαβάζουν βιβλία που προκαλούν το γέλιο. Πρέπει να φυλάγονται από το βιβλίο του Μπερτόλδου, επειδή βρίθει αστείων. Δεν πρέπει επίσης να διαβάζουν ελληνική μυθολογία, τους διαλόγους του Λουκιανού, τον Ερωτόκριτο, τη Βοσκοπούλα ή τα παραμύθια της Χαλιμάς. Ο Νικόδημος καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες να προκαλέσει την αντιπάθεια προς την εικόνα του «ανθρώπου που γελά». Επιμένει ότι ο Αριστοτέλης, ο οποίος θεωρεί το ευτράπελο αρετή, είναι ειδωλολάτρης.¹⁸ Το γέλιο, τα παιχνίδια, το θέατρο πρέπει να αποφεύγονται. Η ζωή του ανθρώπου είναι μοιρασμένη στα δύο – στο παρόν και στο μέλλον. Η τωρινή επίγειος ζωή είναι γεμάτη πένθος και θρήνο, ενώ η μελλοντική, αντίθετα, είναι γεμάτη χαρά και αγαλλίαση. Ο χρόνος της παρούσης ζωής είναι χρόνος σποράς, ο χρόνος της μελλοντικής ζωής είναι χρόνος θερισμού. Με κείμενα των Αγίων Γραφών προσπαθεί να αποδείξει ότι τα αστεία βλάπτουν το μυαλό και την ψυχή, επειδή το γέλιο δεν φοβάται τον θάνατο, ούτε την ημέρα της κρίσης, ούτε την αιώνια κόλαση, γιατί

εκείνοι που γελούν εξορίζουν από την ψυχή τους του φόβο του Θεού. Αξίζει να υπογραμμιστεί εδώ ότι τα έργα του Αγιορείτη γνώρισαν πολλές εκδόσεις τον 19ο αιώνα και επιβίωσαν σε όλα τα Βαλκάνια. Πολλά αντίτυπά τους σώζονται στις βιβλιοθήκες των βουλγαρικών πόλεων.¹⁹

Παράλληλα, όμως, με τα παραπάνω έργα, στην Νοτιοανατολική Ευρώπη αρχίζουν να κυκλοφορούν κείμενα που αντανακλούν τη σταδιακή και δύσκολη οικοδόμηση ενός καινούργιου συστήματος ηθικών αξιών. Ένα από τα κείμενα αυτά, που μαρτυρούν ακριβώς τη βαθμιαία διάκριση ηθικής και θεολογίας²⁰ είναι και το βιβλίο του έλληνα διδάσκαλου Αντώνιου Βυζαντίου. Το βιβλίο αυτό φέρει τον ίδιο τίτλο με το βιβλίο του Αγιορείτη, *Χρηστοθήθεια*, εκφράζει, ωστόσο, τελειώς διαφορετική στάση απέναντι στο γέλιο. Η *Χρηστοθήθεια* του Βυζαντίου διαδίδεται σε χειρόγραφη μορφή μετά το 1730 και χρησιμοποιείται στα σχολεία. Για πρώτη φορά τυπώνεται το 1780, ενώ ξανατυπώνεται πολλές φορές τον 19ο αιώνα. Μεταφράζεται και κυκλοφορεί στη σερβική, τη ρουμανική και τη βουλγαρική γλώσσα.²¹ Στηρίζεται στο βιβλίο του Gionanni de la Casa «Galateo», το οποίο βασίζεται με τη σειρά του σε έργο του Εράσμου από το Ρότερνταμ. Προορισμός του βιβλίου είναι να ανταποκριθεί στις ανάγκες του αστικού κόσμου στις ελληνικές περιοχές.²² Αποτελεί προϊόν των νέων φαινομένων στην ελληνική κοινωνία, που γεννούν την ανάγκη ενός καινούργιου ηθικού κώδικα: απηχεί την επιθυμία επαναπροσδιορισμού των ανθρωπίνων σχέσεων. Στις συνειδήσεις της εποχής η ιδέα της ευδαιμονίας στη μέλλουσα ζωή περνά σε δεύτερη μοίρα, τη θέση της παίρνει τώρα η βούληση για επίγεια ευτυχία. Αυτό το εγχειρίδιο «καλής συμπεριφοράς» επαναπροσανατολίζει το ανθρώπινο ενδιαφέρον από έναν άξονα κάθετο σε έναν άξονα οριζόντιο, τοποθετεί τον άνθρωπο στο επίκεντρο της προσοχής, και εκφράζει την επιθυμία του όχι μόνο να αποκτήσει την χάρη των ουρανών, αλλά και να αρέσει στους άλλους. Άλλο στοιχείο που μαρτυρεί την αφομοίωση της νέας νοοτροπίας είναι και το γεγονός ότι δίνει τροφή στη θεωρία που αντιμετωπίζει το μυαλό του παιδιού ως *tabula rasa*. Σύμφωνα με το εν λόγω εγχειρίδιο πρέπει να κάνουμε τα πάντα με χαμόγελο και όχι σκυθρωποί. Το γέλιο όμως αυτό πρέπει να είναι μετρημένο, ώστε να μην ενοχλεί τους άλλους. Προτάσσεται, δηλαδή, το «μέτριον» του Αριστοτέλη.

Τα έργα του Ρήγα Βενεστινλή, όπως φυσικά και εκείνα του Αδαμαντίου Κοραή, αντανακλούν έντονα τον ανθρωποκεντρισμό του Διαφωτισμού καθώς εδραιώνεται τον 18ο αιώνα. Το 1790 ο Ρήγας μεταφράζει από τα γαλλικά έξι ερωτικά διηγήματα του Restif de la Breton με τον τίτλο «Σχολείον Ντελικάτων εραστών». Η μετάφραση αυτή εκφράζει, σύμφωνα με το Λεάνδρο Βρανούση «τον πλούσιο αισθηματικό του κόσμο, τον ζωντανό άνθρωπο που χαίρεται και λατρεύει την ομορφιά και τη χαρά της ζωής, μια πληθωρική και φιλελεύθερη ιδιοσυγκρασία που σπάει τα δεσμά του πουριτανισμού, ανασαίνει τον αέρα της Δύσης και προσανατολίζεται προς τις νέες ιδέες της εποχής».²³ Στον συναγωνιστή του Χριστόφορο Περραιβό οφείλουμε, άλλωστε, και την παρακάτω περιγραφή του Ρήγα: «χαρίεις, νοημονέστατος, ζωηρός εκ φύσεως, ετοιμόλογος, φιλόπονος, ολιγαρκής, συμπαθής».²⁴

Απόλυτα εναρμονισμένος με το πνεύμα του Διαφωτισμού, ο Κοραής προσανατολίζεται σε μη χριστιανικές πηγές στην προσπάθειά του να υπαγορεύσει νέους κανόνες συμπεριφοράς. Το 1812 εκδίδει στο Παρίσι το βιβλίο του έλληνα φιλοσόφου του 5ου αιώνα Ιεροκλή «Τα Αστεία».²⁵ Ο Ιεροκλής είναι οπαδός του νεο-

πλατωνισμού και ειδωλολάτρης, ζει στην Αλεξάνδρεια και τα έργα του προκαλούν πολλές αντιδράσεις, με αποτέλεσμα, μάλιστα, να μαστιγωθεί δημόσια. Ο Κοραής εκδίδει το κείμενο του Ιεροκλέους, το οποίο περιέχει ανέκδοτα που γελοιοποιούν τον σχολαστικισμό, στο ελληνικό πρωτότυπο και σε γαλλική μετάφραση. Στην έκδοση υπάρχει και ένα εισαγωγικό δοκίμιο²⁶ για το γέλιο, στο οποίο ο Κοραής υπερασπίζει τη γνώμη του Αριστοτέλη. Το γέλιο, γράφει, είναι υποχρεωτικό στοιχείο της καλής διαπαιδαγώγησης. Θυμίζει ότι οι αρχαίοι Έλληνες λέγανε τον αστείο «ευτράπελον» και στην αστειότητα «ευτραπελίαν» – «τούτο σημαίνει και υποθέτει Ευτροπίαν, ήγουν καλοτροπίαν, καλοηθίαν καθώς η αστειότης, διάθεσιν ψυχής ανθρώπου, γεννημένου και θραμμένου εις Άστυ, ήγουν εις πόλεις, όπου τα ήθη υποθέτονται κομψότερα και ημερώτερα». Και προσθέτει: «Η φυσική αύτη αρετή, δια να είναι αληθώς τοιαύτη, πρέπει καθώς και αι ηθικά αρεταί, να στέκη εις την μεσότητα. Τα άκρα της είναι, καθ' υπερβολήν, η Βωμολοχία, κατ' έλλειψιν, η Αγροικία... Διότι μόνος αυτός, μαθητευμένος την ορθήν παιδείαν, εξεύρει να μεταχειρισθή την οποίαν έχει ευφυίαν εις τα αστεία, και να πατή πάντοτε την μέσην οδόν». Επέτρεψα στον εαυτό μου αυτό το κάπως εκτενές παράθεμα επειδή νομίζω ότι αποδίδει θαυμάσια τις ιδέες του Κοραή γενικά, αλλά και τον τρόπο που αναπτύσσει τα επιχειρήματά του. Ο Κοραής δεν χάνει την ευκαιρία να διευκρινίσει τόσο τις ιδεολογικές όσο και τις πολιτικές διαστάσεις της αντίληψης περί γέλωτος. Υπογραμμίζει ότι οι εχθροί του γέλιου ονομάζουν άθεο τον καθένα που πάτησε το πόδι του στην Δυτική Ευρώπη. Γνωρίζει την δύναμη του χιούμορ των Γάλλων Διαφωτιστών. Και επιμένει «Η τυραννία είναι το αγελαστίτερον πράγμα του κόσμου και αν ποτέ γελάση, ο σαρδόνιός της γέλως, όμοιος με τας προδρόμους σφοδράς ανεμοζάλης αστραπάς, προμηνύει ολεθρίαν καταστροφήν». Για να καταλήξει με μια φράση που και σήμερα ακόμα μας ξαφνιάζει με την επικαιρότητά της «Η αληθής αστειότης δεν έχει χώραν πλην μεταξύ ελευθέρων, ισονόμων, και φωτισμένων ανθρώπων».

Από αυτή την έκδοση του Κοραή διασώθηκαν δυο αντίτυπα στις βιβλιοθήκες της Βουλγαρίας²⁷. Το ένα απ' αυτά περιλαμβάνεται στο *Ex libris* του Βούλγαρου δασκάλου στη Σβιστόβ Εμμανουήλ Βασκίδοβιτς, ο οποίος σπούδασε στη σχολή της Χίου. Η λαμπρή εισαγωγή του Κοραή, πάντως, διαδόθηκε χάρην στην επανέκδοσή της στις σελίδες του περιοδικού *Αποθήκη των Ωφελίμων γνώσεων*²⁸. Το περιοδικό αυτό ήταν ιδιαίτερα γνωστό στους Βούλγαρους του 19ου αιώνα²⁹. Τα «Αστεία» του Ιεροκλέους επανεκδίδονται και στην πολύτομη *Εγκυκλοπαίδεια* του Στεφάνου Κομμητά που βγαίνει το 1812³⁰. Ο ίδιος ο Κοραής, εξάλλου, σχεδόν σε όλα του τα έργα χρησιμοποιεί την ειρωνία ως όπλο εναντίον των αντιπάλων του.

Ένα άλλο ρυθμιστικό κείμενο που προσπαθεί να θέσει κανόνες συμπεριφοράς, και ιδιαίτερα του γέλιου, είναι το βιβλίο του Ιταλού παιδαγωγού και φιλοσόφου Francesco Soave (1743-1808) «Trattato elementare dei doveri dell'uomo»³¹. Ο Soave, μαθητής του Τζον Λοκ και του Κοντιγιάν, έχαιρε της εκτίμησής όλων των βαλκανικών λαών κατά τη μεταβατική εποχή του εκσυγχρονισμού τους. Στα ελληνικά το βιβλίο του Soave μεταφράζεται από τον Γεώργιο Γεννάδιο το 1819 και επανεκδίδεται πολλές φορές³². Μερικά αποσπάσματά του περιέχονται στην δημοφιλή σε όλα τα Βαλκάνια έκδοση του Στέφανου Κομμητά *Παιδαγωγικά μαθήματα*.³³ Αυτό το εγχειρίδιο καλής συμπεριφοράς συνιστά τη μετριοπάθεια στο γέλιο και απορρίπτει τον περίγελο.

Από του μορφωμένους βούλγαρους της εποχής του Διαφωτισμού, ο μοναχός Νεόφит Μπόζβελι είναι ο πρώτος που δείχνει ενδιαφέρον για το γέλιο. Το 1835 ο Μπόζβελι εκδίδει το βιβλίο του *Σλαβονοβουλγαρικό Εγχειρίδιο για τα παιδιά*, όπου παρουσιάζει τους κανόνες της καλής συμπεριφοράς. Ο Μπόζβελι στηρίζεται στο κείμενο του Soave, που είχε περιληφθεί στα *Παιδαγωγικά μαθήματα* του Στέφανου Κομμητά³⁴. Στις οδηγίες του ο Μπόζβελι επιμένει στο ζήτημα της γενικής μετριοπάθειας. Όταν είμαστε στο τραπέζι πρέπει να μιλάμε εύθυμα μεν, αλλά δεν πρέπει ποτέ να περιγελούμε τον άλλο. Οι λέξεις «χαρά» και «ευθυμία» αναφέρονται και στις σελίδες του βιβλίου όπου συζητούνται τα καθήκοντα προς την πατρίδα και συνδέονται ακριβώς με την ιδέα της ελευθερίας της πατρίδας.³⁵ Ο Μπόζβελι γνωρίζει *Τα Αστεία* του Ιεροκλή, διότι ήταν δάσκαλος στο Σβιστόβι και συνεργαζόταν με τον Βασκίδοβιτς. Στον κατάλογο της σχολικής βιβλιοθήκης το Σβιστόβι περιλαμβάνεται και το έργο *Gil Blas* του Γάλλου σατιρικού Le Sage³⁶.

Δέκα χρόνια αργότερα ο Μπόζβελι θα γίνει ο κατ' εξοχήν εκφραστής του κινήματος των Βουλγάρων για μια ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εκκλησία. Η δραστηριότητά του αυτή τον αναγκάζει να εγκαταλείψει την μετριοπάθεια, για την οποία συμβούλευε τους μαθητές του ως δάσκαλος. Σαν αρχηγός του εκκλησιαστικού κινήματος των Βουλγάρων, ο Μπόζβελι συντάσσει λαμπρούς διαλόγους, οι οποίοι έχουν ως πρότυπό τους τους διαλόγους του Κοραή, τον οποίο εκτιμά βαθιά.³⁷ Τώρα ο Μπόζβελι χρησιμοποιεί το όπλο της ειρωνίας εναντίον του Πατριαρχείου και των Φαναριωτών. Ο ίδιος, τέλος, εμφανίζεται στην αλληλογραφία του ως άνθρωπος που αγαπά το χωρατό και το αστείο.

Το 1837, ένας άλλος βούλγαρος δάσκαλος, ο Ράινο Πόποβιτς μεταφράζει την *Χρηστοθήεια* του Αντωνίου Βυζαντίου. Κατά την γνώμη του, όπως κάθε πράγμα, έτσι και το γέλιο πρέπει να έχει τη θέση του στην κατάλληλη στιγμή. Όταν κουβεντιάζουμε μεταξύ μας, και προπαντός όταν λέμε αστεία πράγματα, δεν πρέπει να αναφερόμαστε στην Αγία Γραφή. Συμβουλεύει τους αναγνώστες του να κάνουν «τα πάντα με χαρούμενο πρόσωπο». Ο Πόποβιτς ήταν και αυτός εχθρός της κοροϊδίας και συνιστούσε την μετριοπάθεια στο γέλιο.³⁸ Το 1843 ο Σάβα Ραδούλοφ, δάσκαλος και αυτός, εκδίδει το βιβλίο *Ηθικές παραινήσεις*, το οποίο είναι μετάφραση από τα ελληνικά του έργου του Soave³⁹. Ο Ραδούλοφ συνιστά επίσης την μετριοπάθεια στο γέλιο και απορρίπτει τον περίγελο.⁴⁰

Την επόμενη χρονιά, το 1844, ένας ακόμα δάσκαλος, ο Κωνσταντίν Φώτεινοφ, δημοσιεύει στο περιοδικό του *Λιουμποσλόβιε* αποσπάσματα από το βιβλίο του Βυζαντίου.⁴¹ Ο Φώτεινοφ είναι της γνώμης ότι η καλή συμπεριφορά συμπεριλαμβάνει το γέλιο, αλλά με μέτρο. Κατ' αυτόν πρέπει τα πάντα να τα κάνουμε με χαμόγελο, χωρίς όμως να θίγουμε τους άλλους με τον περίγελο. Η μεγαλύτερη επιτηδειότητα είναι να κάνεις τους άλλους να γελούν ενώ εσύ παραμένεις σοβαρός. Και όμως ο ίδιος δεν ακολουθεί τις συνταγές του όταν ασκεί κριτική στους συμπατριώτες του επειδή αδιαφορούν για τα βιβλία, και τους ειρωνεύεται πικρά, λέγοντας ότι ασχολούνται με τις οίνοθήκες και όχι με τις βιβλιοθήκες, και ότι νοιάζονται περισσότερο για τα πρόχειρα παπούτσια τους απ' ότι για τα βιβλία τους. Ο Φώτεινοφ περιγελάει επίσης τους Βουλγάρους εκείνους που θεωρούν άκρον άωτον της κομψότητας να μιλούν τους Έλληνες.⁴²

Περίπου την ίδια περίοδο, το όνομα του δασκάλου στο Σβιστόβ Εμμανουήλ Βασκίδοβιτς εμπλέκεται με την εξής ιστορία:

στην πόλη ήρθαν μοναχοί από το μοναστήρι του Τροιάν για να συγκεντρώσουν ελεημοσύνες, λέγοντας ότι ο παστουρμάς, οι κάλτσες και το κρασί είναι για την Θεοτόκο. Ο Βασκίδοβιτς μάζεψε τον κόσμο στην εκκλησία και τους συμβούλεψε να διώξουν τους μοναχούς, διότι η Αγία Θεοτόκος δεν τρώει παστουρμά, δεν πίνει κρασί και δεν φοράει κάλτσες.⁴³ Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο Βασκίδοβιτς κατηγορήθηκε ως διεφθαρμένος, άθεος και καλβινιστής. Εδώ θα ήθελα ν' ανοίξω μια παρένθεση: προφανώς σε εκείνη την εποχή οι εχθροί του γέλιου εύκολα κολλούσαν στους φίλους του γέλιου την ετικέτα του «άθεου»: όπως υποστηρίζει ο Lucien Febvre στην περίπτωση του Ραμπελαί, ότι δηλαδή δεν πρόκειται περί αθεϊσμού, έτσι και οι φίλοι του γέλιου στα Βαλκάνια είναι οπωσδήποτε πιστοί, αλλά και «φωτισμένοι» άνθρωποι⁴⁴.

Στα χρόνια που ακολουθούν, οι αγωνιζόμενοι για μια ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τις επιταγές περί μετριοπάθειας που συναντήσαμε στα βιβλία της *Χρηστοθήειας*. Στο πλαίσιο της αντιπαλότητας με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως εμφανίζονται έργα, σαν τον *Δεσπότη της Λόβετς* του Τεοδόσι Ικονόμοβ, που μας ξαφνιάζουν με το θάρρος τους να απομακρυνθούν από τον πουριτανισμό της εποχής. Οι αγωνιστές εναντίον της οθωμανικής εξουσίας, και προπαντός οι Χρίστο Μπότερ και Λιούμπεν Καραβέλοφ, χρησιμοποιούν και αυτοί το όπλο της σάτιρας για να πείσουν τους συμπατριώτες τους ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν πρόκειται να εκσυγχρονιστεί και ότι πρέπει να διαλυθεί.

Η *Χρηστοθήεια* του Βυζαντίου και το βιβλίο του Francesco Soave μεταφράζονται στη σερβική γλώσσα από τον Δοσιτέι Ομπράδοβιτς.⁴⁶ Όπως είδαμε, τα έργα αυτά συμβουλευούν τη γενική μετριοπάθεια. Πιο ελεύθερη στάση απέναντι στο γέλιο εκφράζει ο ίδιος Ομπράδοβιτς στο έργο του *Συμβουλές του ορθού λόγου*, όπου φέρνει πολλά παραδείγματα από την αρχαιότητα, τα οποία δεν συμβιβάζονται με τους κανόνες της *Χρηστοθήειας*.⁴⁷

Ας στραφούμε εδώ και προς τους άλλους φίλους του γέλιου στα Βαλκάνια – τους Οθωμανούς, με τους οποίους οι Χριστιανοί επικοινωνούσαν στην καθημερινή τους ζωή παρ' όλες τις απαγορεύσεις. Ο ερευνητής του οθωμανικού πολιτισμού Francois Georgeon υπογραμμίζει, ότι στον τομέα της ηθικής και της εθιμοτυπίας του γέλιου, οι Οθωμανοί ακολουθούσαν την ισλαμική παράδοση. Γενικά το Ισλάμ παραδέχεται το χιούμορ και το γέλιο, στηριζόμενο στα χαντίς – τις παραδόσεις για τις πράξεις του Προφήτη, στις οποίες ο Μωάμεθ εμφανίζεται «γελών». Στηριζόμενοι στα ιερά κείμενα οι ερμηνευτές επιμένουν, ότι υπάρχει χρόνος και για τα σοβαρά – παραδείγματος χάριν ο χρόνος της προσευχής, από την οποία βεβαίως το γέλιο πρέπει να αποκλειστεί. Εάν κάποιος μουσουλμάνος βρεθεί να γελά την ώρα της προσευχής, πρέπει ν' αρχίσει την προσευχή απ' την αρχή συμπεριλαμβανομένου και του τελετουργικού της καθαριότητας. Υπάρχει, εξηγούν, ένα κακό γέλιο – αυτό της κοροϊδίας, όπως υπάρχει και το καλό γέλιο – που οδηγεί στην αλήθεια⁴⁸. Τα βιβλία τώρα που αφορούν στον τομέα της ηθικής, απαιτούν να είναι κανείς βαρύς και σοβαρός, και να μην δείχνει τα αισθήματά του. Το γέλιο όμως δεν αποκλείεται. Το ίδιο συμβαίνει και με τα εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς – εφεκτικότητα και αβρότητα, όχι όμως αποκλεισμός του γέλιου: πάντοτε, ωστόσο, με την προϋπόθεση ότι θα τηρείται η μετριοπάθεια, όλα τα έργα επιμένουν, δηλαδή, στην μέση οδό. Αξίζει να μνημονευθεί, τέλος, ότι το οθωμανικό ημερολόγιο του γέλιου συμπίπτει με το ημερολόγιο των θρη-

σκευτικών πρακτικών. Οι παραστάσεις του Καραγκιόζη, παραδείγματος χάριν, γίνονται κυρίως τις βραδιές του Ραμαζανιού και σε σχέση με το σουνέτι (τελετουργικό περιτομής).

Αυτές οι σύντομες παρατηρήσεις για την εικόνα του homo ridens μας οδηγούν να συμφωνήσουμε με τον Jacques Le Goff, ότι οι απαντήσεις στα ζητήματα που θέτει η ιστορία του γέλιου θα μας βοηθήσουν να διεισδύσουμε στο εσωτερικό των δομών και των συλλογικών νοοτροπιών της κοινωνίας.⁴⁹ Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια ιστορία του γέλιου στα Βαλκάνια θα προσθέσει μια σπουδαία σελίδα στην κοινωνική ιστορία του γεωγραφικού αυτού χώρου, που θα μας επιτρέψει να παρακολουθήσουμε καλύτερα το δύσκολο δρόμο της εξέλιξης της κοινωνίας, στον οποίο, για να καταλήξω με τα λόγια του Henri Bergson, βασική λειτουργία αποτελεί ο διορθωτικός ρόλος του γέλιου.⁵⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση που έγινε σε ημερίδα του μεταπτυχιακού προγράμματος του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Η αισθητική και η ψυχολογία του γέλιου εξετάστηκαν από τους βούλγαρους φιλοσόφους Dimitrov M., «Psihofiziologija na smeha», in: *Godishnik na Sofijskija universitet*, τ. 21, 1, 1925 και Pasi I., *Smeshnoto*, Σόφια 1971, 1978.³
2. Shishmanov I., «Znachenieto i zadachite na nashata etnografija», in: Shishmanov, I., *Izbrani suchinenija*, τ. 2, Σόφια 1966, σ. 17.
3. H'ojzinh J., *Homo ludens*, Σόφια 2000 (Πρώτη έκδοση: Huizinga, J., *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem 1938).
4. Pasi I. ό.π., σ. 21, 35.
5. Eko U., *Imeto na rozata*, Σόφια 1985, σ. 135 (Πρώτη έκδοση Eco, U., *Il nome della rosa*, Μιλάνο 1980).
6. Le Goff J., «Le rire dans les règles monastiques du haut Moyen-Age», in: *Mélanges Pierre Riché*, Paris 1990, σ. 93-103; Le Goff, J., «Jésus a-t-il ri?», in: *L'Histoire* 158, 1992, σ. 72-74.
7. Burk P., *Narodnata kultura v zorata na moderna Evropa*, Σόφια 1997, σ. 50 (Πρώτη έκδοση: Burke P., *Popular Culture in Early Modern Europe*, London 1978).
8. Dimitrov, ό.π., σ. 8, 119, 257 κ. εξ.; Pasi, ό.π., σ. 5 κ. εξ., 26, 32-47.
9. Dinekov P., Kuev K., Petkanova D., *Hristomatija po starobulgarska literatura*, Σόφια 1967, σ. 513.
10. Petkanova-Toteva, D., *Damaskinite v bulgarskata literatura*, Σόφια 1965, s. 148.
11. Angelov B., *Suvremennici na Paisij*, τ. 2, Σόφια 1964, σ. 229.
12. Ό.π., σ. 108.
13. Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*,... Λειψία, 1800, σ. 6 κ. εξ., 31.
14. Γι' αυτούς βλ. Georgeon F., «Rire dans l'Empire ottoman. L'humour en Orient», in: *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, Sommaire 77-78, 1995, σ. 93 κ. εξ., σ. 97 κ. εξ. Μια πολύ ζωντανή εικόνα των παραμυθιών μάς δίνει ο Ορχάν Παμούκ στο θαυμάσιο βιβλίο του *Το όνομά μου είναι κόκκινος*.
15. Νικόδημος Αγιορείτης, *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθεια των Χριστιανών...* Ενετίσιν 1803.
16. Ό.π., σ. 106.
17. Ό.π., σ. 106.
18. Ό.π., σ. 96-107.
19. Stojanov M., *Stari grucki knigi v Bulgarija*, Σόφια 1978, s. 332.
20. Γι' αυτές τις διαδικασίες βλ. Kondylis P., *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Stuttgart 1981, σ. 381 κ. εξ.
21. Russu D., «Carte de buna cuviinta in limba greaca si romana», in: *Studii si critice*, Βουκουρέστι 1910, σ. 27-55; Dimaras C. Th., *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 47 suiv.; Dutu A., *Les livres de sagesse dans la culture roumaine*, Βουκουρέστι 1971, σ. 12, 59; Camariano-Cioran A., *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*,

Θεσσαλονίκη 1974, σ. 166 κ. εξ.; Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1980, σ. 38, 252 κ. εξ.

22. Γι' αυτό διαθέτουμε την υπέροχη μελέτη της Έμης Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία 18ος-19ος αι.», *Πρακτικά του Διεθνούς συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1986, τ. Α'. σ. 287-288; Βλ. και Danova, N., *Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i idejno-politicheskoto razvitie na Balkanite prez. XIX vek*, Σόφια 1994, σ. 192 κ. εξ.
23. Βρανούσης Λ., *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, Αθήνα 1963, σ. 36 Βλ. επίσης Ι. Χατζηπαναγιώτη-Σάνγμειστερ Η., «Ο Ρήγας, η Λάνασσα, Ο Δικηγόρος και ο χωρικός», *Ελληνικά*, 53, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 71 κ. εξ.
24. Περραιβός Χρ., *Βιογραφία Ρήγα Φεραίου*, Αθήνα 1971, σ. 30.
25. *Ιεροκλέους φιλοσόφου, Αστεία, υπό Μ. του Χίου*, Παρίσι 1812. Γι' αυτό βλ. Soyter, G., *Griechischer Humor von Homers Zeiten bis heute*, Βερολίνο 1959, σ. 39.
26. Droulia L., «The Classics in the Service of Renescent Greece: Adamandios Korais and his editorial work», in: *Humanitas XLIX*, 1997, σ. 257.
27. Stojanov, ό.π., σ. 95.
28. *Αποθήκη των Ωφελήμων Γνώσεων*, 1839, σ. 167-168.
29. Danova, *Konstantin Georgiev Fotinov...*, σ. 219.
30. Ηλιού Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα 1997, σ. 328.
31. Camariano-Cioran, ό.π., σ. 169, 203, 220, 441, 523.
32. Γεννάδιος Γ., *Στοιχειώδης πραγματεία περί των χρεών του ανθρώπου. Χρηστοθήθεια Φραγκίσκου Σοαβίου...*, Μόσχα 1819. Γι' αυτό βλ. Camariano-Cioran, ό.π., σ. 523.
33. Κομμητάς Στ., *Παιδαγωγικά μαθήματα, Πέστι σοκζ*; βλ. γι' αυτό Aleksieva, A., *Prevodnata proza ot grucki prez Vuzrazhdaneto*, Σόφια 1987, s. 79 κ. εξ.
34. Aleksieva, ό.π., σ. 79 κ. εξ., σ. 96-99.
35. Bozveli N., *Slavenobolgarskoe detevodstvo, chast II, soderzhashtaja izvestija za pjatteh chuvstv...*, u Kraguevcu' 1835, S. 24.
36. Danova N., «Neofit Bozveli i Gruckoto prosveshtenie», in: *Neofit Bozveli i bulgarskata literatura*, Σόφια 1993, σ. 26, 34.
37. Ό.π., σ. 24-44.
38. Popovich R., *Hristoitija ili blagonravie...*, Budim 1837, σ. 117, 118, 137, 139, 161.
39. Aleksieva, ό.π., σ. 102.
40. Radulov S., *Blagonravni uchenija o sobnesenii obrazovanago cheloveka...*, Σμύρνη 1843, s. 14, 15, 18, 26.
41. Ljuboslovie I, σ. 16, 51, 98, II, σ. 32, 109.
42. Fotinov K., *Bolgarskij razgovornik za onija, koi obichat da se naviknuvat da govorat grecheski*, Σμύρνη 1845, σ. 39 κ. εξ.
43. *Gajda* 6, August 1863, s. 47.
44. Febvre L., *Le problème de l'incroyance au 16e siècle. La religion de Rabelais*, Παρίσι 1968. Για την αντίθετη άποψη βλ. Bachtin M., *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura spednevekov'ja i Renesansa*, Μόσχα 1965.
45. *Hristoitia sirech blagi obichai...*, Budim 1826· είχα στη διάθεσή μου μόνο την έκδοση του 1836 (Βελιγράδι) Γι' αυτό βλ. Skerlic, J., *Istorija nove srpske knjizevnosti*, Βελιγράδι 1953, σ. 76.
46. Skerlic J., ό.π., σ. 76· είχα στη διάθεσή μου μία νεότερη έκδοση: Obradovic, D., *Etika ili filosofija moralna po sistemi g. profesora Soave*, u Kraguevcu 1834.
47. Obradovic D., *Soveti zdravago razuma*, u Kraguevcu 1833.
48. Georgeon, ό.π., σ. 93, 98.
49. Le Goff J., «Jésus...».
50. Bergson A., *Smehut. Ese otnosno znachenieto na komichnoto*, Σόφια 1996, σ. 9, 117-119. Το βιβλίο του Μπεργκσόν που εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1901 (Bergson, H., *Le Rire, Essai sur la signification du comique*, Παρίσι 1901), περιλαμβάνει τρία άρθρα του που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά το 1889 στο περιοδικό *Revue de Paris*.